

Любов Савченко, Валентина Тітомір
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Лексико-семантичне поле *дім* у поетичній мові Василя Герасим'юка

Савченко Л., Тітомір В. Лексико-семантичне поле *дім* у поетичній мові Василя Герасим'юка У статті розглядаються семантичні перетворення образу дому в авторській мові. Лексико-семантичне поле «житло» репрезентоване в аналізованому матеріалі лексемами хата, дім. До поля належать конотовані поетичною мовою земля (землянка), печера, а також пень і ліс, котрі денотативно не містять семи 'оселя'. Таким чином ЛСП розгалужується за рахунок авторських уживань.

Ключові слова: картина світу, концепт, лексико-семантичне поле, образ, денотат, конотат.

Савченко Л., Тітомір В. Лексико-семантическое поле дом в поэтическом языке Василя Герасим'юка. В статье рассматриваются семантические преобразования образа дома в авторской речи. Лексико-семантическое поле «жилище» репрезентовано в анализированном материале лексемами хата и дом. К полю относятся коннотированные поэтическим языком земля (землянка), пещера, а также пень и лес, которые денотативно не имеют семы 'жилище'. Таким образом ЛСП разветвляется за счет авторских употреблений.

Ключевые слова: картина мира, концепт, лексико-семантическое поле, образ, денотат, коннотат.

Savchenko L., Titomir V. The image of 'home' in a poetic language of Vasil Gerasimyuk. The semantic transformations of the image of 'home' in the author's language are examined in the article. The lexico-semantic field of 'dwelling' is represented in the analysed material by lexical units 'hut' and 'house'. The words 'lund' and 'dug-out' and 'cave' and also 'stump' and 'wood' connotated by poetic language belong to the field. They don't have the sema "osela" (a house, a building). Thus, lexico-semantic transformations are enlarged owing to the author's usage.

Key words: the picture of word, concept, lexico-semantic field, image, denotat, connotat.

Будь-яка мовна картина світу складається із певних концептів, інтерпретованих мовною картиною. Концепти, у свою чергу, вибудовуються із лексико-семантичних полів, значна частина яких містить архетипні образи, притаманні більшості картин світу. До таких, зокрема, належить ЛСП житла. Традиційно до цього поля належать образи будівлі, призначеної для проживання, та її складових. Кожна національна картина світу містить власні варіанти цих образів. Такі особливості уміщуються у назві житла, яка передбачає як семантичну, так і стилістичну характеристику, та назвах частин житла.

Назви бунгало, вігвам, вілла, особняк, терем, хата, чум, юрта тощо мають на меті передати певні ознаки житла. Так, бунгало (англ. bungalow) – у тропічних країнах (зокрема в Індії) – легка будівля за містом, із верандою [7; Т. I:191]; вілла (латин. villa) – заміський будинок, комфортабельна дача за містом [7; Т. I:218]; юрта (тюрк. yurt) – переносне житло деяких кочових народів Центральної Азії та Сибіру, що складається з дерев'яного остова, укритого повстю [7; Т. XI:991].

Хатою здавна називають «сільський одноповерховий житловий будинок» [7; Т. XI:29], а також «родину, людей, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні» [там само:30]. Ця назва для кожного мовця асоціюється з українською мовною картиною світу, оскільки традиційно співвідноситься з житлом українця, особливостями нашої території.

Дім – це «будівля, призначена для житла, а також приміщення, в якому живуть люди» [7; Т. II:306]. Поняттям *дому* користується кожне покоління упродовж тисячоліть. Значить, воно повинно відчувати на собі вплив проміжних поколінь. Це поняття, проходячи через соціальні структури, впливає на їх соціальні цінності і в той же час відчуває на собі зворотній вплив. Те значення, яке розуміє у *домі* сьогоденне покоління, не збігається з тим, котре мали люди тисячі років тому.

Спробуємо простежити образ *дому* в поетичній мові сучасного українського письменника Василя Герасим'юка. Наша розвідка є продовженням мовознавчого дослідження аналізу *дому* як складової ширшої одиниці – лексико-семантичного поля такого ж імені [див. 1; 2; 6].

Образ *дому* репрезентований поодинокими випадками вживання однойменної лексеми:

У твоїх бесагах – вечєра для Анни
старої, живе за лісом.
Ти біжиш туди, дівчинко,
бо *дома* не сядуть за стіл,
доки бідній жінці вечєрю не віднесеш [3:31];
і домоткана музика скорботна
іще біліє
в каламутних снах.

І піднімає з кожної постелі
у кожнім *домі* – ніби тисне дах, і ніби не навчився ти
на стелі
читати глибше, ніж на небесах [3:77];
А дух поблизу ще витає,
Душа поміж людьми блукає:
Вже *дому* іншого шука.
Вона безсмертна – кожен знає,
Бо в неї виходу немає,
Коли заблукана така [3:101].

Семантична характеристика трьох образів, по суті, однакова, тобто сема 'житло' переважає. Цікаво простежити стилістичні нашарування кожного з образів. У першому випадку, на нашу думку, переважає ознака родина, сім'я (сім'я не сяде за стіл, доки не повернеться дитина); другий контекст містить глибший смисл: разом із семою 'родина' тут присутній образ матері як берегині родини, бо «домоткана музика скорботна» – це полотна, які вибілювала мати на сонці, щоб потім постелити постіль своїй дитині. Останній контекст дозволяє ще більше розширити образ *дому*, бо тут ідеться про Україну. Дзвони Володимирського собору примушують ліричного героя замислитися над долею Вітчизни і над власною долею:

А де сиділи винуваті
за долю, кинуту в цей *дім*? [3:101].
Образ *хати* як приміщення – нечастий для мови поета:
<...> ввійшли у *хату*, бо намокли
В потоці тому. Сіли і замовкли [3:95].
Наступний контекст містить дещо складніший образ:
На кичері – *хата* одна.
В тій *хатині* – жінка одна.
За *хатиною* – грядка і паша [3:92].

У ньому суміщаються кілька семантичних ознак: будівля, наповнюваність цієї будівлі та садиба коло неї. Головною ознакою цього простору є самотність, підтримувана означенням *одна*, бо йдеться про стару жінку, чоловік якої загинув у повстанському бункері, а вона досі носить йому до каменя при потоці їжу.

Ще одне суміщення образів *хати* й *господині* маємо у наступних рядках:

Я ніколи не зайшов би у Сокільський ліс,
Якби не *хата* під лісом,
а біля хати – молода жінка
у густому і завжди розплетеному волоссі [3:57].

Очевидно, жінка пережила якусь трагедію, бо здавалася божевільною. Прямо автор про це не говорить, але ремарки: «Вона завжди стояла *коло хати* / і завжди посміхалась. Дорослі наче боялися її» – дозволяють таке припущення.

Повноцінний, об'ємно-осяжний образ *хати* спостерігаємо у контексті:

<...> Туман. Чужа стоїть кошара,
і чути кроки. Вогник за плечем.
Він, і вона, й дитя. Заходять в *хату*.
В цебрі несуть овече молоко... [3:132].

Приміщення, оселя наповнені сімейним життям, спокоєм, певним достатком. Зображення молока, як нам видається, об'єднує ці складові життя, бо й закінчується поезія рядками «*Молоко в темряві і ще хитається...*», поданими в розрядку.

Внутрішній світ *хати*, репрезентований образом *кімнати*, спостерігаємо далі:

І тільки в *кімнаті*,
де тобі постелили,
де на стінах висіли сопілки і флюяри,
знайшов тебе при місячному світлі
т о й вітер,
дихнув на стіни –
і заграло все, як уміло... [3:33].

Про духовне наповнення оселі свідчать музичні інструменти, котрі «живуть» тут і «оживають» від доторку вітру. Цей вітер особливий, бо автор означає його епітетом *т о й*. Запропоноване у тексті в розрядку, слово трактується як щось близьке й зрозуміле ліричному героєві, але утаємничене, задоване для інших.

Духовне і душевне тепло аналізованого образу маємо у суміщенні ще двох образів:

Він має повернутися. *В хатину*,
де на порозі – *сивий чоловік*.
Той *сивий старець* прошепоче: «Сину...» [3:70].

Лексема *хатина* містить кілька сем: ‘невелика будівля’ і ‘мешканці її’. Додатковими ознаками нам здаються: *стара будівля*, конотована лексемами *сивий* і *старець*, та *той, хто живе в хатині* – немічний самотній батько, котрий чекає на повернення сина. Та син не завжди здатен повернутися, бо йому зі зброєю «несила до хати зайти своєї», а може, «зброя не довела до порога», а може, «виводили його із зав’язаними за спиною руками». У всіх трьох випадках імпліцитно простежуємо мотив батьківської хати, отчого порога, де завжди чекають на повернення дітей, а ті не можуть повернутися, оскільки, борючись за визволення України, давно загинули або в бою, або через зраду.

«Мотив покинутої хати – знебулих гріхів, гріхів пам’яті – один із тих, що й творять поезію Герасим’юка. Його не раз виводить доля на такі хати...», – писав Іван Дзюба [4:12].

Простежимо один із таких образів:

<...> Лиш *хата*
стоїть собі. Ніхто в ній не живе.
Я чув, що люди ті давно померли,
і нині в *хаті* розгулявся вітер,
такий, як скрізь, бо *хата* вся із шпар [3:62].

Припускаємо, що йдеться про вояків-повстанців, які жили у цій захованій від стороннього ока оселі. *Хата* стає пустою, оскільки «ніхто в ній не живе». В авторському контексті лексеми *хата* – *пуста* є не лише семантичними, але й стилістичними синонімами. Денотативно вони об’єднані семою ‘житло’, а конотуються нашаруваннями ‘є люди – немає людей’:

усі вітри <...> за всі десятиліття
так вимели цю *пустку*, що у ній
не те що дух людей, а й запах житла
відсутній [3:62].

Ліричний герой розуміє: потроху забувається те, що було раніше, забуваються люди, котрі жили до нього, але є щось таке, що заважає забуттю, заважає непам’яті:

І звуки *коло хати* – вже такі,
які бувають *коло хати*, в *хаті*.
Лиш, може, слабші [3:63].

Ці звуки – і є пам’ять, а заважає їй зникнути вітер, який будить у ліричного героя, а значить, і в читача згадування минулого, пошану до людей, які колись (і недавно!) загинули за Україну:

Ну звісно, *хтось тут жив*. <...>

А хто ті люди? Як
жили? – не знаю. <...>
Немовби їх *забрали ці вітри*!
Давно людей нема, а ще гудуть!
Все щось виносять із цієї *пустки*! [3:63].

Образ вітру у поетичній мові Василя Герасим’юка багатоаспектний: з одного боку, він вимітає, спустошує людську пам’ять, з другого, – будить її, бо вітри гудуть, як дзвін, як набат, виносячи з хати-пустки до живих людей пам’ять про загинувших та померлих.

Хата для поета – більше, ніж оселя. Він ставиться до неї, як до цілого життя: ґрунтового, наповненого глибоким смыслом. Оскільки в Карпатах з правіку хати ставили дерев’яні, то міцність дерева (деревини) імпліцитно переноситься й на виріб із нього:

Отож, коли в тобі зрубали
щось високе і горде, як *смерека*,
ти поглянь, як рубають *смереки*,
рубають *на хату*,
бо *на хату* в горах – *тільки смерека*,
як, до речі, і *на труну*... [3:78].

Останній образ так само можна віднести до ЛСП житла, оскільки *труна* є останнім пристановищем людини. Значить, воно мусить бути таким же міцним, як і *хата*. Звернімо увагу на епітети *високий* і *гордий*. Ними охарактеризовано цілу сукупність предметів, живих і неживих: людина, дерево (смерека), оселя (хата і труна).

Якщо основною семою лексеми *хата* є місце постійного перебування, помешкання, то слово *барак*, яке посідає певне місце у поетичній мові Василя Герасим’юка, означає «житлове приміщення, призначене для тимчасового користування» [7; Т. I:103]. У мовців барак асоціюється перш за все із тісністю, убогістю, брудом. Поет створює трагічний образ такого помешкання:

Мій тато у тифозному бараці
читав *Старий Завіт*. А поруч труп
лежав. Іще вчорашній [3:90], –

де, по-перше, йдеться про ізоляцію інфекційно хворих в окремому приміщенні, по-друге, ніби про явну несумісність (смертельно хворий читає Біблію). Зауважимо, що виділення сполучення *Старий Завіт* у тексті вірша – авторське, очевидно, він надає цьому образу певного додаткового смислу. По-третє, тут присутня сема ізоляції взагалі, бо, нарешті, барак стає останнім помешканням і для хворих, і для померлих.

Для поетичної мови Василя Герасим'юка характерним є узагальнення. Найчастіше воно стосується долі Вітчизни – України. Деякі образи вимальовані об'ємно, із називанням малої батьківщини, уживанням географічних назв карпатського краю, більшість же – імпліцитні, натякові:

Тебе, як дівчинку в палаті,
лікують ті, що винуваті
за долю, кинуту в цей дім [3:102].

Можна припустити, що образи дівчинки й дому пов'язані з Україною. І той, й другий – Україна: перший уособлює її населення, людей, а другий – територію. Таким чином образ *дому* виростає до гігантських розмірів, називаючи цілу країну.

Оселею, житлом, домом можна вважати використовувані автором назви криївок, де мешкали, ховалися від переслідувань повстанці:

Я жив у пні обпаленім, як вуж.
Вмирав вояк беззусий, безоруж [3:115];
Він згадував їх лиця в темі печер:
на них нема печаті зради й страху [3:118];
Зимували вони у землі. Не одна
є зимарка у горах самотня й сумна,
але їм у зимарках не можна,
їм – лише у землі. І не день і не два... [3:165];
По війні десять літ – у землі десять літ
зимували [3:166].

Завдяки розширенню семантики образів *пня*, *печери*, *землі* (*землянки*) зростає ЛСП *житла*. Лише *землянка* денотативно містить сему оселя: «викопане в землі житло, яке іноді виступає над поверхнею» [7; Т. Ш:559]; ні *пень*, ні *печера* не мають таких ознак [7; Т. УІ:117, 347]. Авторське вживання дозволяє бачити в таких образах примітивне житло, де могли переховуватися повстанці. Звертає увагу конотація співчуття у змалюванні цих образів, виражена у часових межах: не день і не два; десять літ.

Зимарка (*зимівни'к*) містять сему 'житло', бо перше означає «зимове помешкання у лісі чи в горах для мисливців, пастухів тощо» [7; Т. Ш:566]; а друге історично пов'язане із зимовим житлом запорожця поза межами Січі [там само].

До аналізованого поля можна віднести ще один образ:
За ними тихо йдуть в досвітній млі
Печальні люди. Згорблені вигнанці.
Вони в лісах сховаються уранці.
Такі ліси були ще на землі [3:276].

Образ *лісу* у поетичному тексті стає багатоаспектним. Основна сема «велика площа землі, заросла деревами і кущами» [7; Т. ІУ:522] перекривається у контексті значеннями 'схованка', 'прихисток', 'криївка', тобто *житло*, хай і тимчасове. Останній рядок підтримує названу нами семантику, а повтор, вважаємо, несе додаткову стилістичну функцію: автор задоволений із того, що хоч у *лісах* ще можна сховатися повстанцям, хоч природа, якщо не люди, допомагає їм.

Суміщення розглянутих нами образів спостерігаємо далі:

І коли добіжиш нарешті до сигли,
до своєї нори,
одразу ж упізнаєш
на важкому гіллі смереки
Аннині хуски шалінові <...> [3:227];
Зимарка в снігах.

Тут опришки сумні ночували?

<...>

А ти зимувати

в нору полонинську заліз [3:80].

Сиглою в Карпатах називають «гірський смерековий ліс» [7; Т. IX:157], отже, це місце, де можна сховатися, перебути певний час. *Нора*, за словником, означає «заглиблення в землі, вирите твариною як житло» [7; Т. У:422], тобто в обох словах аналізована нами сема присутня (у першому – імпліцитно), а значить вони становлять собою доповнення одне одного (житло в лісі) або стають контекстуальними синонімами. Вирите в землі житло для людей називається поетом *норою*, оскільки це слово у переносному значенні містить сему ‘темне, тісне приміщення’. Звертаємо увагу на епітет *свій* до аналізованого слова. Він, з одного боку, інтимізує образ *нори*, а з другого, – посилює його значення, підкреслюючи, що у такому, власне, тваринному житлі мають жити люди.

У другому прикладі, нам видається, образ *нори* денотативно співвідносний із першим, але на конотативному рівні емоційна забарвленість інша: автор ніби осуджує ліричного героя за таке переховування, за відходження від людей, за самотність.

Образ *лісу* як житла маємо ще в одному контексті, де йдеться про робітників-лісорубів, для котрих *ліс* – і робота, і домівка:

В *бутинах* робили,
в *лісах* жили,
ліси валили.

Резували, миглували, в *колибах* спали... [3:29].

Звертаємо увагу на назву ще одного помешкання: *колиба*. Це діалектне слово означає «житло чабанів і лісорубів» [7; Т. ІУ:220]. Діалектним же є і *бутина* – «лісова ділянка, призначена для зрубівання» [7; Т. І:265]. Отже, ми приєднуємо до нашого ЛСП ще один компонент.

Лексема *церква* не містить семи ‘житло’, але, потрапляючи в один синонімічний ряд зі словом *хата*, може увійти до аналізованого лексико-семантичного поля:

Розплющую очі в дитинстві.
Церкви і хати
іще не бляшані –
під снігом –
блищать наді мною [3:176];
Заплющую очі в дитинстві.
Хати й церкви
темніють зі мною і кожна –
у хмарі –
на зламі [3:177].

У вірші йдеться про внутрішній стан дитини, бо розповідь ведеться від першої особи, і в цій розповіді переплітаються згадки про *дім* («Я торсаю двері. / Я мушу до хати зайти») і про *церкву* («Зомлів / колись я на храмі в чужому селі»; «Залишиться погляд, / й дитина зомліє на храмі»). Багатоаспектність аналізованих образів підтримується авторським часовим виміром: уживанням протиставних дієслів *розплющувати* – *заплющувати* та різних часових форм (минулого часу – *зомлів* і майбутнього – *зомліє*). Спогад підтримується додатковими семами: ‘будівлі під снігом’ – імпліцитно це справді пора дитинства, а ‘будівлі темніють’ – це, очевидно, час дорослості, обтяженості життєвими негараздами та проблемами. Важливим чинником для віднесеності образу *церкви* до аналізованого ЛСП є, нам видається, повтор зі зміною розташування лексем: на початку вірша *церкви і хати*, а в останніх рядках – *хати і церкви*. Чи не говорить таке розміщення про зміну пріоритетів упродовж життя? Поєднання образів за допомогою єднального сполучника дозволяє віднести їх і до однієї тематичної групи – будівлі, і до одного ЛСП – *житло*.

Таким чином, авторське уживання аналізованих образів, контекстуальне зміщення як основних, так і периферійних сем дозволяє розширити ЛСП *житло* за рахунок уведення до нього лексем *земля* (*землянка*), *печера*, а також *пень*, *ліс* і навіть *церква*. Наші спостереження названого ЛСП в авторському контексті підтверджують думку про невичерпні можливості поетичної мови щодо семантичних перетворень уживаних у ній образів. Дослідження ЛСП *житло* можна продовжити, звертаючи увагу на найтонші семантичні зміни як у мові окремого автора, так і на особливості наповнення цього поля упродовж певного історичного періоду.

Література

1. Андросова Н.А. Словообраз ХАТА у фольклорі та художній літературі / Н.А. Андросова // Лінгвістичні дослідження: збірник наукових праць. – Харків, 2007. — Випуск 23. — С. 47–53.
2. Андросова Н., Савченко Л. Образ дому в Святому Письмі / Н. Андросова, Л. Савченко // Вісник Харк. нац. ун-ту. — Філологія. — 2009. — № 843. — С. 89–95.
3. Герасим'юк В. Була така земля: Вибране / Герасим'юк Василь. — К. : Факт, 2003. — 392 с.

4. Драч І. ...І є такий поет / Драч Іван // Герасим'юк В. Була така земля : Вибране. — К. : Факт, 2003. — С. 7–20.
5. Лисиченко Л.А. Мовна картина світу та її рівні / Л.А. Лисиченко // Вісник Харк. іст.-філолог. тов-ва. — 1998. — № 6. — С. 6–10.
6. Савченко Л. Образ ДОМУ в художній мові Панаса Мирного (на матеріалі роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?») / Л. Савченко // Вісник Харк. нац. ун-ту. — Філологія. — 2010. — № 910. — Част. І. — С.688–693.
7. Словник української мови : В 11томах. — К. : Наукова думка, 1970–1980.